

УДК 811.161.2'373.611(049.32)

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

ДИНАМІКА СЛОВОТВІРНОЇ НОРМИ: ІДЕАЛЬНЕ І РЕАЛЬНЕ

К.Г. Городенська у своїй доповіді ¹ привернула нашу увагу до такого важливого явища, як зміна мовних норм у суспільстві, що перебуває на етапі національного відродження. Така зміна відбувається в кожній мові, якій загалом властиво відповідати на потреби суспільства і пристосовуватися до них. Норми існують в усіх мовних ідіомах, навіть якщо до них не застосовують жодних спеціальних заходів, спрямованих на кодифікацію, наприклад, у діалекті й соціолекті (інакше люди просто не розуміли б одне одного!), але вони не такі жорсткі, як норми літературної мови. «Діалектна норма створюється традицією функціонування говору, сприймається як природна», а в літературній мові норма «виникає з потенційних можливостей мови як системи виражальних засобів і закріплюється кодифікаційними настановами» ². Зазвичай зміна мовних норм відбувається еволюційно, за рахунок накопичення «критичної маси» мовних фактів, тимчасового функціонування варіантів тощо.

Українська мова пройшла складний шлях формування в повнофункціональну національну мову з розвиненим літературним різновидом. На цьо-

¹ Відгук про доповідь К.Г. Городенської «Перевнормування у словотворенні сучасної української літературної мови: причини, основні вияви, наслідки».

² Матвіяс І.Г. (1977). Українська літературна мова і територіальні діалекти в їх взаємодії на різних історичних етапах. *Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами* (с. 6). Київ: Наукова думка.

Цитування: Соколова С.О. (2025). Динаміка словотвірної норми: ідеальне і реальне. *Українська мова*, 2 (94), 85—89.

© Видавець: ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

му шляху вона зазнала, як відомо, не лише обмеження у функціонуванні, а й штучного втручання в систему, метою якого була, за словами Ю.В. Шевельова, «внутрішня перебудова мовної системи; підтримка мовних одиниць (слів і словоформ, синтаксичних конструкцій), спільних з російською мовою; відкинення багатьох відмінних елементів; заведення взаємно-однозначних відповідностей, що зводять українську мову до блідої копії мови російської (тобто запроваджують структурну тотожність із певними автоматичними замінами, які дають неоднакову зовнішню форму); типологічна перебудова»³ тощо. Факти такого втручання вже описано й узагальнено в науковій літературі — як з погляду методів запровадження, так і в контексті власне мовних змін⁴.

Попри це українська мова вижила як окреме поліфункціональне мовне утворення і навіть зберегла більшість своїх питомих рис, що дало підстави навіть декому з науковців, які прихильно ставляться до української мови і добре обізнані з її історією, ставити під сумнів доречність застосування стосовно неї поняття «лінгвоцид». Це, імовірно, тому, що мова продовжувала виконувати більшість притаманних їй функцій (хоч не завжди повною мірою), розвиватися за внутрішніми законами, її засвоювали нові покоління, зокрема і в обробленому вигляді, у тому, який пропонували штучно «вдосконалені» граматики і словники. Із відновленням незалежності коло користувачів української мови розширилося і за рахунок тих, хто не отримав її у спадок, а вивчив у шкільному класі і студентській аудиторії. Нагадаємо, кількість учнів, які навчаються українською мовою, зросла із близько 49 % у 1991 р. до 77 % у 2005 р. і до майже 90 % — у 2017 р.⁵

Зараз маємо нову хвилю «навернення» до української мови, і в багатьох мовців, особливо дорослих, перехід на українську відбувається одразу в усіх функціональних сферах — у виробничій (навчальній), побутовій (удомі й у сфері обслуговування), публічній тощо. Багато з них набуває мовних навичок спонтанно, лише у спілкуванні, без допомоги кваліфікованого викладача чи консультанта.

Водночас у суспільстві постало питання повернення до витоків, тобто відновлення частково втрачених питомих рис мови. Звернімо увагу на те, що «розукраїнювання» запроваджували в умовах тоталітарного суспільства, коли достатньо було видати відповідне розпорядження (так звану «рекомендацію»), і більшість суспільства його сприймала, а несприйняття нерідко

³ Шевельов Ю. (2018). Мовне внормування на Україні та його введіння (пер. з англ. С. Вакулєнко, К. Каруник). *Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920–2015)* (с. 515). Зредагував С. Вакулєнко за участі К. Каруник. Харків: Харківське історико-філологічне товариство.

⁴ Окрім згаданих у доповіді К.Г. Городенської джерел, див. також: Кубайчук В. (2020). *Хронологія мовних подій в Україні: зовнішня історія української мови IX–XX ст.* Київ: К.І.С.; Масенко Л. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ: Клію; Ренчка І. (2018). *Лексикон тоталітаризму*. Київ: Клію; та ін.

⁵ Данилевська О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси* (с. 66). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

було супроводжувало покаранням. Тобто тоді змінити мову за допомогою наказу було значно легше, аніж зараз, оскільки зворотний процес відбувається не просто в демократичному суспільстві, а в суспільстві, яке тільки вчиться жити в умовах демократії, а саму демократію нерідко ототожнює із всездозволеністю і відсутністю будь-яких обмежень, що супроводжується недовірою до авторитетів, запереченням потреби у фахових знаннях тощо. У світовому контексті це ще збіглося з бурхливим розвитком інформаційних технологій, наслідком якого стало те, що формування мовних норм, принаймні дескриптивних, перейшло майже повністю від письменників і науковців до журналістів та інших публічних спікерів, а норми прескриптивні суспільство нерідко сприймає як нав'язані вченими-консерваторами. Яскравим прикладом цього стало неконтрольоване поширення фемінативів, насамперед у мові медіа, і навіть витлумачення їх як обов'язкових до вживання⁶, тоді як науковці переважно пропонують помірковане ставлення до цих форм і чітко визначають обмеження як у самій можливості їх творення, так і в сполученні певних основ і афіксів⁷, висловлюють сумніви в доречності їх обов'язкового вживання в офіційно-діловому стилі⁸ тощо.

Найчутливіший до змін, як відомо, лексичний рівень, саме через нього зміни можуть закріпитися і на словотвірному, що, зрештою, й відбулося, зокрема й унаслідок цілеспрямованого зросійщення. І саме через лексику, через схвалення чи відкидання певних лексичних одиниць, ми можемо запустити певні зворотні процеси, відновити функціонування питомих словотвірних моделей і загальмувати — нав'язаних чужомовних. Це завдання дуже складне, і мені невідомий досвід інших мов, який ми могли б наслідувати.

Терміни *розуномування* і *перевнормування*, використані в назві колективної монографії «Українська мова: унормування, розунормування, перевнормування (1920—2015)» (див. примітку 2), на яку покликалася доповідачка, мають у своїй семантиці, на мою думку, відтінок революційної зміни, і недаремно у статтях, що ввійшли до неї, їх майже не використано. Стаття Ю.В. Шевельова, уміщена в додатках до цієї монографії, називається «Мовне *внормування* на Україні та його *внедійснення*». Термін *внормування* вже доволі сталий, і йому, напевно, потрібно надати перевагу, оскільки поняття «нормалізація» має додатковий відтінок приведення до норми, а не встановлення норми. Пор.: **НОРМАЛІЗУВАТИ**, ую, уєш, недок. і док., перех. Дово-

⁶ Так в одній з публікацій натрапляємо на таке твердження: «з травня [2024 р. — С.С] невживання у письмовій та усній мові фемінітивів буде однозначно помилковим, а неузгодження в роді підмета з присудком на кшталт “журналіст написала статтю” буде синтаксичною помилкою» (Ірина Юзик. І знову про фемінітиви, тепер — як частину давніх українських традицій. *Zміна*. 26 Квітня 2024. <https://surl.lu/iqiczsc> (дата звернення: 03.03.2025), що аж ніяк не відповідає дійсності.

⁷ Коць Т. (2023). Словотвір назв осіб жіночого роду в українській літературній мові: між нормою і деструкцією. *Культура слова*, 99, 96—111. <http://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.8>

⁸ Бибик С. (2023). Фемінітивізація офіційно-ділової практики і проблеми сучасної української графіки, морфології, пунктуації. *Культура слова*, 99, 86—95. <http://doi.org/10.37919/0201-419X-2023.99.7>

дити до норми, підпорядковувати нормі⁹. Утім оригінал доповіді Ю.В. Шевельова в 1976 році проголошено англійською мовою, а текст у монографії подано в сучасному перекладі впорядників, тобто фактично це їхній підхід до використання термінів. Я погоджуюся з потрактуванням цих термінів Катериною Григорівною, хочу лише зауважити, що ми маємо сприймати *розунормування* і *перевнормування* не просто як скасування і заміну, тобто одно-моментні події, а як складні, інколи неоднозначні процеси, особливо коли йдеться про словотвір не як про конструювання нових слів, а як про мотиваційні зв'язки вже наявних, оскільки, як зауважила Є.А. Карпіловська в одній зі статей, норми словотворення «є для мовців водночас інструментом побудови слів і їх перевірки на відповідність чинним зразкам»¹⁰.

Найновіша (періоду незалежності) історія української мови вже зафіксувала низку змін у словотворенні, схвально сприйнятих суспільством, коли штучно нав'язаним раніше моделям прийшли на зміну питомі. Катерина Григорівна їх називала, не буду повторювати. Тут процес *перевнормування* можна вважати завершеним і однозначно подавати ці моделі як прескриптивну норму. Саме однозначність кваліфікації формантів, від яких відмовилися, як чужомовних у поєднанні з переважно питомими основами посприяла їх досить легкому усуненню з мовної практики.

Зупинюся на тих змінах, де процес *перевнормування* неоднозначний, на чому й наголошувала доповідачка. На мою думку, насамперед неоднозначність зміни норми (поруч із звичкою) і є причиною тривалого функціонування варіантних форм. Деякі прикметники не мають підстав для зміни суфікса, оскільки не мають співвідносних спільнокоренових іменників, у деяких прикметників суфікси мають диференційну функцію і фактично маркують словотвірні пароніми або терміни з різних терміносистем: *інформаційний* — *інформативний*, *комунікаційний* — *комунікативний*, *парламентський* — *парламентарний*. Саме синонімія суфіксів створює ресурс, який можна і надалі використовувати для розмежування значень та/або сфер уживання: *функційний* — *функціональний*, *акційний* — *акціональний*, *планетний* — *планетарний* і под.

Оскільки багато одиниць подібної структури — терміни, імовірно, остаточне рішення щодо ролі формального варіювання в семантичній диференціації мають ухвалювати фахівці певної галузі (галузей) разом із лінгвістами. Наприклад, названий у доповіді термін *вегетативний* (у сполученні *вегетативний стан*) медики пов'язують не з *вегетацією* (тобто періодом активного росту), а з *вегетативною* (автономною) *нервовою системою*, тобто тією, що перебуває поза свідомістю. Тому обидва прикметники — *вегетаційний* (пов'язаний з вегетацією) і *вегетативний* (не контрольований свідомістю) також доречні, але різняться семантикою і відповідно сполучуваністю.

Зараз накопичено досить багато фактичного (зокрема корпусного) матеріалу з прикладами вживання конкурентних форм, його активно опра-

⁹ *Словник української мови: в 11 т.* (т. 5, 1974, с. 443).

¹⁰ Карпіловська Є.А. (2011). Норма в сучасному українському словотворенні: зразок і реальність. *Культура слова*, 74, 44.

цють мовознавці. Крім праць наших колег, що на них вже покликала Катерина Григорівна, можна назвати останню монографію О.О. Тараненка «Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку», один із розділів якої присвячений сучасним змінам у словотвірній структурі української мови, зокрема й динамічним процесам у суфіксації, що спричиняють функціонування як дублетних форм, так і семантично (або функціонально — чи функційно?) віддиференційованих. До багатьох пар прислівників наведено приклади вживання саме як конкурентних форм, водночас зауважено, що «гіперкоректність може призводити до злиття значень двох паронімів в одній формі на *-ій-*»¹¹. Потрібні й подальші дослідження мовних практик, можливо, навіть із використанням методик кількісного оцінювання для прогнозування змін у мові. Приклади слововживання в таких дослідженнях варто маркувати не лише як персональні, а і як представлені в певному джерелі, оскільки, як ми знаємо, редакційна політика також може впливати на вибір варіантної форми, як у ЗМІ, так і в наукових виданнях.

Підсумовуючи, наголосимо: тема, яку заторкнула доповідачка, дуже важлива. Уже проведені дослідження засвідчують, що оновлення, а точніше відновлення, мовних норм триває, і це потребує дуже поміркованого ставлення з боку мовознавців і всебічного вивчення та спостереження за тенденціями в мовній практиці. Крім того, занадто бурхливі зміни у структурі мови завжди небажані, оскільки вони розхитують самі норми і навіть провокують мовців не сприймати норми як щось обов'язкове.

На певний час ми маємо змиритися з використанням певної кількості словотвірних варіантів, але тільки таких, де можливе співіснування синонімних формантів, які до того ж можуть виконувати функцію диференціації. Доповідь пропоную схвалити і на її основі підготувати статтю для оприлюднення в журналі «Українська мова».

Відгук отримано 07.04.2025

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology,
Professor, Head in the Department of Stylistics,
Language Culture and Sociolinguistics
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

DYNAMICS OF WORD-FORMATION NORM: IDEAL AND REAL

¹¹ Тараненко О.О. (2024). *Українська літературна мова кінця XX — першої чверті XXI ст.: стан і тенденції розвитку. Монографія: у 2 ч.* (ч. II: розд. VII—XII, с. 291). Київ: Український мовно-інформаційний фонд НАН України.